

O GEOGRAFSKOJ MISLI, GEOGRAFSKOJ DISCIPLINI I GEOGRAFIJI U HRVATSKOJ

Razvoj geografske misli u odnosu na kasno izdvajanje disciplina

Predavajući niz godina kolegij »Uvod u geografiju« studentima geografije na PMF-u nastojao sam primarno istaknuti suštinu razliku između dugotrajnog i raznovrsnog oblikovanja geografske misli kao bitnog dijela enciklopedijskog svjetonazora prirode i društva, od geografske znanstvene discipline koja se postepeno oblikuje tek u prošlom stoljeću.

Razlikovanje je vrlo važno. Mnogobrojni prikaz, pregledi i studije razvoja geografije, osobito svjevrsne historije geografije, u težnji da predoče različite faze oblikovanja te najstarije »matične« geoznanosti postaju, ustvari, univerzalni prikazi razvoja gotovo svih prirodoslovnih i većine društvenih nauka.

Tradicionalna i mitološka znanja u svijetu kao prostoru razvoja ljudskog društva povezala je i sistematizirala prvi puta jonska filozofsko-geografska škola u zapadnom maloazijskom primorju.

Tada je i nastao termin geografija kojim se željelo istaći suštinu misaone djelatnosti koja ima cilj spoznaju osobina Zemlje kao ljudskog obitavališta. Misaona djelatnost sistematizacije empirijskih spoznaja ostvarila se verbalnim opisom i likovnim predočivanjem koji postaju temelji komparacija i uzročno-posljedičnih obrazloženja svih fenomena Zemlje kao ljudskog obitavališta. Dvojstvo između spekulativno-filozofski orijentirane opće geografije koja nastoji spoznati globalna obilježja Zemlje kao ljudskog obitavališta i praktički orijentirane primjenjene geografije koja je trebala služiti kolonijalno-komercijalnoj ekspanziji grčkih polisa u mediteranskom prostoru, karakteristično je obilježje tog najranijeg inicijalnog perioda nastanka geografske znanstvene misli.

Filozofsko spekulativna univerzalna geografska naučna misao i logografski spisi tzv. jonske škole najuže su se oplodili u klasičnom aleksandrijskom periodu na čijim se temeljima onda razvila rimska, arapska i evropska renesansna geografija.

Bez obzira na kolebanja između uspješnosti i opsega globalnog spekulativno-općegeografskog i praktično primjenljivog logografskog regionalno-geografskog rada (aleksandrijski, pitagorejski, atenski, rimski, bizantski, arapski i evropsko renesansni) univerzalna opća geografija stalno zadržava karakter enciklopedijskog svjetonazora i misaone djelatnosti čije se temeljne spoznaje više ili manje uspješno primjenjuju na praktične opise karakteristike pojedinih dijelova svijeta.

Postepeno formiranje i realizacija državne ideje renesansnog razdoblja potiče praktični geografski rad uključujući sabiranje i sistematizacija podataka kako to najbolje pokazuje sam naziv statistike koja se upravo tada javlja kao temeljni kvantitativni sadržaj geografskih prikaza i obrazloženja.

Geografsko-statistički prikazi osobito su se razvili u prosvjetiteljsko-racionanom razdoblju 18. stoljeća prvenstveno u Francuskoj, zatim Pruskoj i Habsburškom imperiju. To je doba prve inicijalne diferencijacije niza posebnih znanstvenih disciplina koje su do tada bile sastavni dio univerzalne enciklopedijske opće geografije.

Geografska društva osnovana od vladajućih struktura vodećih evropskih država potiču sistematska istraživanja prostora njihove stvarne i potencijalne imperijalne ekspanzije, a novoosnovane univerzitetske katedre geografije preuzimaju ulogu rasadišta sistematiziranih geografskih znanja o Zemljinoj površini kao jedinstvenom objektu geografskih istraživanja.

Zemljina površina kao jedinstven tradicionalni kompleks atmosfere, litosfere i hidrosfere, geosfera u kojoj se u funkcionalnoj međuzavisnosti razvijaju prirodni procesi sintetički shvaćenoj biosferi u kojoj djeluje ljudskog društvo postaje tako objekt proučavanje nove geografije.

Da bi ta nova geografija afirmirala svoju samostalnost i raison d'être morala je razviti vlastitu originalnu metodologiju.

Alex von Humboldt genijalno je formulirao suštinu te nove metodologije geografije kao sintetičke znanosti koja integracijom rezultata vlastitih analitičkih studija sa onim u njegovo doba još slabo diferenciranih prirodnih nauka. Taj veliki čovjek i intelektualac zbog toga nije samo utemeljitelj nove geografije nego i niza kasnije izdiferenciranih prirodoslovnih disciplina.

Nazalost upravo širina Humboldtovskog koncepta nije u specijalizaciji istraživačkih pravaca prirodoslovnih disciplina mogla biti zadržana. Upravo u današnje vrijeme stope deset godina nakon Humboldtovih briljantnih sintetičkih studija, njegovog »Kosmosa«, njegove temeljne ideje postaju izvanredno aktualne.

Karl Ritter razrađuje nezavisno temeljni humboldtovski princip spoznaje geografske stvarnosti Zemljine površine u okviru formulacije istraživačke metodologije podređene cilju obrazloženja originalnosti različitog historijskog razvoja velikih, geografski diferenciranih svjetskih regionalnih kompleksa.

Iz temelja suštinski bliskih, ali metodološki različitih ideja Humboltove i Ritterove koncepcije nove samostalne geografije kao sintetičke znanosti posvećene kompleksu Zemljine površine nastala je Ratzelova antropogeografija ističući prvenstveno ideju nauke posvećene odnosima čovjeka i geosfere. Stavljanjem težišta na proučavanje odnosa čovjeka i prirodnih elemenata geosfere u vrijeme snažne ekspanzije fundamentalnih prirodnih znanosti u drugoj polovini XIX i prvoj četvrtini XX stoljeća dovelo je do razumljive neravnoteže u dokumenta-

cijskomi eksplikativnom materijalu geografskih radova.

Geomorfologija kao najuspješnije izdiferencirana geografska disciplina u odnosu na blisku geologiju postala je tada zajedno sa još neizdiferenciranom geografsko-geofizičkom klimatizacijom i razvijenim biološkim disciplinama te novom samostalnom metodologijom, osnova razvoja mnogobrojnih proučavanja obuhvaćenih općih pojmom fizičke geografije nasuprot antropogeografiji. Proučavanje elemenata takozvanog fizičko-geografskog kompleksa geosfere razvija se kako analitičkim, tako i sintetičkim metodama utemeljenim na Humboltovim idejama (egzogeni procesi u geomorfologiji, prve kompleksne klasifikacije klimate, biogeografske sinteze koje su potakle proučavanja bicenozna ideje dokućajve o pedosferi kao kompleksu i dr). Antropogeografska proučavanja odnosa čovjeka i geosfere bila su zbog značajnijeg razvoja disciplina takozvanog fizičko-geografskog kompleksa izrazito obilježena rezultatima i relativnom bogatstvom novih spoznaja tog područja istraživanja.

Brojne nove spoznaje geneze i međuzavisnosti antropogeno modificiranih ili oblikovanih elemenata geosfere odrazile su se u radovima antropogeografa kao prirodno determinističke ili, prema anglosaksonskoj terminologiji, envajronmentalističke interpretacije.

Interpretacije odnosa geografski relevantnog djelovanja ljudskog društva u prostoru u ovisnosti o uvjetima prirodne osnove logična je posljedica bogatijeg i uspješnijeg razvoja prirodnih nauka u odnosu na slabiji razvoj konkretnih promjena teorijskih postavki društvenih nauka na geoprostoru. Jedinstveno značenje zbog toga pripada novoj francuskoj geografskoj školi utemeljenoj na originalnoj primjeni filozofske osnove posibilizma.

Iako na prvi pogled paradoksalno, ipak upravo posibilistički utemeljen revolucionarni opus Vidala de la Blacha u najvećoj je mjeri oplodio klasičnu Ratzelovu antropogeografiju. U SAD značajno djelo Eblen Churchil Sepmle i Ellsworth Huntigtona kao i njemačka klasična škola Alfreda Hettnera koji se zajedno sa Ratzelovom antropogeografijom ističu kao klasični primjeri prirodno determinističkog odnosno envajronmentalističkog pristupa težište je na spoznajama biti odnosa društva i prirode.

Treba istaći međutim da su takve opće ocjene ipak suviše pojednostavljene, gotovo dogmatske interpretacije značajnog opusa jedne intelektualno izvanredno plodne generacije geografa na razmeđu stoljeća. Francuske regionalne studije postale su tada simbol samostalnosti i originalnosti geografske metodologije prilagođene objektu istraživanja. Ipak analiza velikog broja regionalnih studija glasovite francuske škole pokazuje jasne posljedice dominacije tzv. fizičko-geografskih disciplina, odnosno determinističko-envajronmentalističkih zaključivanja, naročito u vezi sa obrazloženjima tradicionalističkih oblika načina života (genre de vie) kao temeljnog činioca formiranja kulturnih pejzaža.

Razvoj ekonomskih znanosti, prvenstveno ekonomije prostornog razmjštaja ekonomskih djelatnosti Alfreda Webera i osobito Augusta Löschja čije su ideje našle direktnu primjenu kod geografa Chri-

stallera, određeno je novo usmjerenje u geografskom istraživanju.

Elementi organizacije prostora, refleksi ekonomije, politike i kulture, zatim socijalne psihologije, počinju snažno utjecati na razvoj tradicionalne antropogeografije sa njenim specijaliziranim ograncima.

Karakteristično je da te značajne nove ideje i koncepcije prostorne ekonomije nisu bitnije utjecale na tradicionalnu ekonomsku geografiju o okviru antropogeografije. Ekonomska geografija, poznata »Handelsgeographie« njemačkih visokih škola i univerziteta zadržala je uglavnom deskriptivno-prakticistički karakter.

Na osnovu Lenjinovih radova o razvoju kapitalističke ekonomike Rusije nastala je nakon Oktobarske revolucije nova ekonomsko-geografska škola nastojanjem Baranskog.

Nova sovjetska ekonomska geografija koja je preuzela cjelokupni sadržaj klasične antropogeografije, uključujući geografiju stanovništva i naselja razvila je istraživanja tzv. teritorijalno proizvodnih kompleksa kao odraza jedinstvenog sistema planiranja privrede i svih društvenih djelatnosti.

Promjene i obogaćivanje istraživačkih koncepcija društvene komponente u geografskim istraživanjima uvjetuju transformaciju klasične antropologije u suvremenu ekonomsko-socijalnu geografiju koja postepeno formulira vlastite metode i ciljeve istraživanja kao jedinstven znanstven sistem. Rezultati razvoja fizičko-geografskih i socijalno-ekonomskih grana geografskog znanstvenog sistema nalaze svoju primjenu u jedinstvenom istraživanju regionalnih kompleksa primjenom u općem obrazovanju i politici racionalnog uređenja prostora. Temeljni princip spoznaje originalnosti »individualnosti« regionalnih kompleksa konsekventnije je razvila francuska regionalna škola prihvaćajući i primjenjujući nove metode društvenih nauka. Nije stoga slučajno da među brojnim monumentalnim regionalno-geografskim sintezama svijeta francuska »Geographie Universelle« još uvijek i danas zadržava jedinstveno značenje. Nasuprot tome, pokušaji univerzalne sistematičacije regionalnih kompleksa F. Pasargea, slično ranijem pokušaju Herbertsona kao i Hettnerov »uporedni« regionalni sistem, ostaju samo kao dokument historijskog razvoja geografije.

Suvremena dinamička razvojna faza čovječanstva često obilježena terminom znanstveno-tehničke revolucije određuje bitno drugačiji položaj i značenje geografije nego ranije.

Položaj geografije u još uvijek održanoj, iako preživjeloj, podjeli na prirodne, društvene i tehničke discipline je osobito zanimljiv zbog njenog tzv. mnogog odnosno kontaktnog položaja. Uvjetni podsistem tzv. fizičko-geografskih i socijalno-geografskih disciplina kao kontaktna zona prirodnih, društvenih i tehničkih znanosti moraju biti integralni u jedinstveni sistem geografske znanosti ili jedinstvenoj geografiji.

Diskusije o jedinstvenoj ili dvojnoj geografiji odnosno o geografskom monizmu ili dualizmu traju kada se geografija izdvojila kao poseban »mosni« odnosno »kontaktni« sistem.

Pregled sastavnih komponenata tzv. fizičko-geografskog i socio-geografskih podsistema geo-

grafske znanosti na najbolji način ukazuje na suštinu te problematike.

Među tzv. fizičko-geografskim disciplinama jedino je geomorfologija uglavnom uspjela zadržati poseban položaj geografske discipline. Klimatologija usprkos značajnog doprinosa starijih geografa njegovom razvoju uglavnom se danas razvija kao samostalni dio geofizičkog sistema znanosti.

Oceanografija ili oceanologija, limnologija i hidrografija ili hidrologija također su uglavnom prestale biti geografske discipline uključujući se u šire također »mosne« sisteme prirodoslovnih (geofizika, kemija, biologija) društvenih (ekonomija) i tehničkih znanosti. Geografski aspekti proučavanja klime, mora, jezera i osobito tekućica i podzemne vode izvanredno su važni i zbog toga doprinose geografa toj problematici ostaje vrlo važan i potreban.

Karakteristično je da je i historijska geografija koja nije bila samo temelj Ritterove nove geografije XIX stoljeća, nego je izrazito zastupljena i u temeljnim Humboltovim studijama, postala do početka XX stoljeća više predmet interesa historičara nego li geografa (zajedničko obrazovanje). Zahvaljujući Vidal de la Blachu, a naročito engleskoj historijsko-geografskoj školi (H. C. DARBY) došlo je do značajnog razvoja historijske geografije odnosno po F. Braudelu »retrospektivne geografije« koja uspješno povezuje studije ekonomske i socijalne historije sa prvenstveno geografskim aspektom studija geneze kulturnih pejzaža.

Razvoj demografije kao šire znanstvene discipline znatno je premašio okvire tradicionalne geografije stanovništva. Paralelno postojanje demografije kao ekonomske i sociološke discipline pored biološko-atropoloških aspekata proučavanja stanovništva nameće potrebu najuže suradnje, ali i međusobno određivanje ciljeva i metoda istraživanja demografske problematike. Geografija naselja koja uključuje ruralnu i urbanu komponentu funkcionalno je povezana sa suvremenim ekonomsko-geografskim odnosno socijalno-geografskim istraživanjima s obzirom na tradicionalnu međuzavisnost seoske naseljenosti i agrarne proizvodnje, odnosno razvoja gradova i industrijske proizvodnje, te tercijarnih i kvartarnih djelatnosti. Ta je povezanost samo prividno stabilna, jer ne samo različiti tradicionalni, a pogotovo suvremeni oblici agrarne proizvodnje, nisu i ne moraju biti neposredno povezani sa tipovima ruralne naseljenosti. U još većoj mjeri privid stabilne veze između urbane geografije i industrijske geografije slabi sa procesima suvremene disperzije industrijskih djelatnosti i različitim aspektata prostorne distribucije tercijarnih i kvartarnih djelatnosti. U svakom slučaju geografska istraživanja svih tipova naselja strukture imaju relativno najveći stupanj samostalnosti i originalnosti. To je znatnim dijelom rezultat nedovoljnog razvoja istraživačkih usmjerenja sociologije i etnologije te istraživanja struktura naseljenosti kod urbanih studija.

Pojava novih specifičnih disciplina kao što je urbanistička ekitika, odnosno američke regionalne znanosti (W. ISARD) koje se još nisu uspjele afirmirati u skladu s ciljevima, postaju ipak važan poticaj razvoja suvremenih geografskih studija naseljenih struktura kao temeljnog fenomena svih tipova geoprostora.

Definiranje međusobnih veza ekonomskih disciplina kao što su ekonomika agrara, industrije i servisnih djelatnosti, ekonomike prometa i ekonomike turizma sa odgovarajućim tzv. geografijama turizma, prometa i slično postaje osjetljiva i komplicirana zadaća u još većoj mjeri nego li je to slučaj sa odnosom demografija i geografija stanovništva.

Kartografija kao ključni dio nekadašnje enciklopedijske geografije prva se izdvojila u samostalnu geodetsku disciplinu.

Kartografija na geografskim univerzitetima i znanstvenim institucijama uglavnom preuzima temeljne rezultate rada geodeta-kartografa, ali zato nužno treba vršiti funkciju redaktora geografskih sadržaja na kartama različitog mjerila i namjene.

Geografsko istraživanje kompleksa geosfere ostvaruje se primjenom rezultata analitičkih i specijalističkih studija na definirane prostorne cjeline. Spoznaja i vizuelno-tekstualna interpretacija njihove kompleksne originalnosti isključivi je posao geografa koji se samo u fomalističkoj klasifikaciji označuje kao regionalni geograf. J. Roglič s pravom ističe da svaka geografija mora biti regionalna ako želi biti geografija tj. utemeljena na konkretno definiranoj regionalnoj cjelini prostorne stvarnosti.

Objekt, metode i primjena

Kratki pregled nastanka i razvoja enciklopedijske geografske naučne misli iz koje su dezintegracijom i osamostaljanjem nastale nove discipline, paralelno sa prvom formulacijom geografskog koncepta proučavanja odnosa društva i ostalih elemenata geosfere, omogućivši nastajanje nove samostalne geografije u XIX stoljeću, pokazuje da temeljni problemi egzistencije, odnosno razvoja suvremene geografije ostaju njen objekt i metode proučavanja te aplikacija njihovih rezultata.

Objekt istraživanja geografije nužno moraju ostati geografski kompleksi geosfere. Iako je teoretski moguće pluralnu oznaku zamijeniti singularnim pojmovima geosfere, pejzažne sfere što odgovara ruskoj »landšafnoj obolčki«, odnosno općenito geografskoj sredini (koja je sinonim za životnu sredinu ili ljudski okoliš) stvarna raznovrsnost, »mozaičnost« mnogobrojnih, raznoličnih i raznoznačnih geografskih kompleksa Zemljine površine opravdava takvu definiciju. Geografski kompleksi bilo kao fenomen općeg raširenja u svoj svojoj raznolikosti, bilo kao pojedine cjeline ili regionalno sistematizirane grupacije, rezultat su složenih procesa promjena ne samo njihove relativne uloge u društveno-ekonomskom razvoju nego i njihove apsolutne transformacije koja je dvojaka: s jedne strane određena mijenjanjem prirodnih procesa (otjecanje, erozija, vegetacijski sastav, razvoj tla, klimatska i osobito mikroklimatska obilježja), s druge strane unošenjem novih »antropogenih elemenata« (naselja, industrija, komunikacije i dr) koji postaju generatori daljnjih složenih razvojnih procesa transformacije prirodne osnove.

Problem geneze tj. spoznaje tj. procesa evolucije, odnosno cikličnog razvoja kompleksa, dakle, historijsko-geografski aspekt, postaje tako bitni sastavni elementjedinstvene geografske studije prostornih kompleksa kao temeljnih objekata geografskog istraživanja. Upravo genetski retrospekt predstavlja

suštinski dio suvremene spoznaje na osnovu koje je jedino moguće objektivno procijenjivati postojeće stanje kao i potencijalne mogućnosti, odnosno prognosne elemente razvojnog prospekta.

Metode proučavanja suvremene geografije u skladu s njenim objektom ne mogu biti jedinstvene. Analitičke studije elemenata geografskih kompleksa osnivaju se na specijaliziranoj metodologiji pojedinih specijalističkih grana (geomorfologije, ruralne, odnosno agrarne geografije, socijalno-geografskog proučavanja sistema centralnih naselja i dr.). Izdvajanjem iz okvira nekadašnje enciklopedijske geografije niza samostalnih disciplina, istaknut je problem korišćenja odnosno adaptacije njihovih rezultata potrebama geografske analitičke metodologije. Selekcijom, za objekt geografskog istraživanja relevantnih činjenica, i njihova komparativna interpretacija pomoću kartografske prezentacije, uglavnom može više ili manje uspješno riješiti taj problem. Kvantifikacijskom obradom, primjenom standardnih i originalnih metoda uvelike se unapređuje analitička metodologija tamo gdje je to nužno i potrebno. U tom pogledu metode proučavanja suvremene geografije ne razlikuju se bitno od drugih disciplina. Bitne razlike nastaju međutim, kod pristupa temeljnom procesu izrade metodologije sinteze. Složenost i raznovrsnost geografskog objekta proučavanja ne dopušta niti omogućuje stvaranje takvih istraživačkih modela koji bi mogli poslužiti kao sintetička osnova spoznaje individualnosti geografskih kompleksa. Rezultati analitičkog istraživanja moraju biti komparativno prezentirani sa jasno naglašenom vremenskom dimenzijom razvojnih procesa odnosno ciklusa. To je jedini logički put do prave sintetičke spoznaje biti originalne individualnosti svakog geografskog kompleksa. Genetska rekonstrukcija raznovrsnih procesa društveno-ekonomskog valoriziranja prirodne osnove čije je ishodište suvremeno stanje, ima, prema tome, ključno značenje sintetičke geografske metodologije.

Primjena rezultata geografskih istraživanja jest danas kao i u prošlosti temelj njene egzistencije i ključni stimulans njenog razvoja.

Ako apstrahiramo kulturno-historijski zanimljive analogije između razvojnih etapa enciklopedijske geografske naučne misli i klasne organizacije historijskog oblikovanja društvenih formacija, jedinstvena nova geografija XIX stoljeća nastala je kao posljedica osobito naglašenih potreba građanskog društva sa ciljem vršenja izrazito istaknutih obrazovnih, političkih i kulturnih funkcija.

Razvoj planske privrede nakon Oktobarske revolucije u SSSR-u osobito je istaknuo važnost primjene geografskog istraživanja pored novodefiniranih obrazovnih, političkih i kulturnih funkcija. Karakteristično je da se u skladu s osobito naglo naraslim potrebama kompleksnih geografskih studija koje traže brz razvoj politike prostornog uređenja i regionalnog planiranja, neposredno nakon II svjetskog rata pojavljuju brojni protagonisti tzv. »primjenjene geografije« pokrećući specijalizirane naučne skupove i nove publikacije. Ta karakteristična pojava jasno ukazuje na brzo rastuće potrebe za primjenom geografije izvan tradicionalne opće obrazovno-kulturne djelatnosti.

Za stvarnu ocjenu položaja, značenja i mogućnosti racionalnog suvremenog kao i perspektivnog valoriziranja prostora, nužno je prvenstveno raspologati znanjima i spoznajama njegovih objektivnih geografskih osobina. Ona uključuju studije struktura regionalnih kompleksa sa odgovarajućom tekstualnom i kartografskom prezentacijom osnovanom na prethodnom geografskom istraživanju. Pojam društveno-ekonomske valorizacije prostora danas postaje sve širi i složeniji zbog sve većih potreba suvremenog čovječanstva i sve brojnijih konfliktnih situacija na relaciji stanovništvo-privreda-potrošnja-okoliš. Racionalna i humana valorizacija prostora danas više nego li ikada ranije postaje pitanje budućnosti čovječanstva. Bez geografskog poznavanja prostora nezamisliva je bilo kakva društvena intervencija u bilo kom smislu. Očito je stoga da geografski interes i znanje moraju biti pokretači i osobito važni pomagači na putu u budućnost.

Retrospekt i stanje geografije u Hrvatskoj

Kao što je prethodno naglašeno i u razmatranju razvoja geografije i njenog doprinosa kulturi, obrazovanju i privrednom razvoju u Hrvatskoj, treba prvenstveno razlučiti dugotrajne faze razvoja enciklopedijsko-univerzalne geografije od mlađeg – u našim uvjetima jedva stoljetnog razvoja nastanka geografije kao nove samostalne discipline.

Prvi antički logografski opisi naših krajeva kao i kasnije geografske monografije tada poznatog svijeta, dio su općih tadašnjih spoznaja koje danas imaju osobitu vrijednost za historijsko geografske rekonstrukcije.

Znatno siromašniji pokušaji srednjovjekovnih spisa, uglavnom komplikacija antičkih geografskih spoznaja imaju u tom pogledu znatno manju vrijednost. Udaljenost našeg prostora od središta razvijene arapske geografske djelatnosti uzrok je da osim manjih kartografsko-deskriptivnih osvrti na naše krajeve ne raspolazemo za suvremeno-historijsko geografsko istraživanje znatnijim izvorima arapske geografije. Renesansno razdoblje je u pogledu geografskih znanj o našem prostoru nešto bogatije iako bi se s obzirom na blizinu i kontakte sa žarištima renesansne nauke i umjetnosti moglo i više očekivati. U XVII i XVIII st. kao prekretničkom razdoblju u razvoju enciklopedijsko-univerzalnih geografskih radova, nastali su brojni geografski prikazi vrlo složeni za suvremene studije (Marsigli, Ritter Vitezić, Valavason, Evlija Čelebi, a naročito A. Fortis, B. Hacquet, F. W. Taube, Piller-Mitterbacher, Engel, Katančić i dr.).

Djelomično u vezi s općim enciklopedijsko-geografskim prikazima, ali uglavnom zbog vojno-strateških potreba, nastaju kartografski prikazi koji se baziraju u neposrednim geodetskim primjerima.

Enciklopedijski prikazi dijelova našeg prostora, osobito Vojne Krajine (Frass, Bach, Hietziger, Čaplović) odgovaraju sličnim enciklopedijsko-geografskim prikazima u Evropi. Budući da je geografija bila nastavni predmet, nastaju i prvi tekstovi koji imaju karakter udžbenka i priručnika kao što je Rožičev »Kratek zajvetek zemaljskog ispitivanja Horvatske i Vugerske zemlje« odnosno Seljanov »Zemljopis pokrajina ilirskih«.

Karakteristično je da upravo geograf P. Matković prije osnivanja katedre za geografiju osniva zajedno s M. Zoričićem statistički ured za teritorij banske Hrvatske. Prva geografska monografija teritorija banske Hrvatske koju je napisao Matković 1873. povodom svjetske izložbe u Beču nosi karakteristični naslov »Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih« odgovara sličnim monografijama nastalim u Evropi do druge polovice XIX stoljeća.

Osnivanje geografske katedre trebao je označiti početak razvoja naše geografije kao nove samostalne discipline.

Stvarni prelom između univerzalnoenciklopedijskih opisno geografskih radova i geografskih tekstova koji odražavaju ključne promjene nastale djelovanjem Humbolta, Rittera i Ratzela u nas je sasvim razumljivo znatno slabije izražen nego u razvijenoj Evropi. Valja istaći da su naši geografi P. Matković i V. Klaić stajali pod znatno jačim utjecajem ideja i metodologije K. Rittera nego li mnogo značajnije kompleksne metodologije A. Humbolta.

U skladu sa svojim obrazovanjem i sklonostima P. Matković i V. Klaić više su bili orijentirani historiji nego prirodnim naukama. P. Matković osim statističko-opisne interpretacije našeg prostora razvija historijsku geografiju više u smislu prikupljanja i kritične obrade građe putopisaca, o osobinama JI Evrope nego li u smislu istraživanja procesa evulcijskih ciklusa formiranja naših kulturnih pejzaža. V. Klaić se nakon početnog interesa za geografski okvir historijskog zbiljanja (»Zemljopis zemalja u kojima obitavaju Hrvati«) gotovo u potpunosti orijentirao na historijski studij.

Od osnutka katedre za geografiju 1883. g. pa do 1893. do kada ju vodi prof. Matković prevladava determinističkim obilježjima u smislu ideja Karla Rittera. Odjaci značajnijeg razvoja prirodoslovnih disciplina koje su snažno utjecale na geografske studije u Evropi pojavljuju se u radovima mlađe generacije okupljene oko Hrvatskog prirodoslovnog društva. To je doba još uvijek vrlo slabe izdvojenosti pojedinih prirodoslovnih disciplina, tako da je vrlo teško danas odrediti osnove istraživačke diferencijacije geologa, geografa, geofizičara i drugih. Bibliografija geografskih radova M. Senoe objavljena 1917. godine to najbolje pokazuje.

Karakteristično je da nasuprot primarnoj društveno orijentiranoj geografskoj orijentaciji u smislu ideja K. Rittera, P. Matkovića i V. Klaića, H. Hranilović koji nakon P. Matkovića vodi geografsku katedru, teži razvoju geografije po uzoru na većinu njemačkih katedara sa težištem na fizičko geografskom, prevenstveno geomorfološkom istraživanju.

U osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj nastavi i u publicističkim radovima, osobito onim koji su popularizirali prirodoslovna znanja, geografija je zastupljena u svom tradicionalističkom enciklopedijskom smislu. U tadašnje vrijeme još formalno-institucionalno slabo izdiferenciranih znanosti, može se kazati da je opći kulturni doprinos generacije okupljene oko Prirodoslovnog društva bio nesumnjivo značajan i plodan idejama i inicijativama.

Nažalost pokušaj da se izradom jedne geografske monografije Hrvatske ostvari svojevrсна sintetička i prva originalno-geografska obrada našeg prostora nije uspio. Tzv. »Prirodni zemljopis Hrvatske« zapo-

čet sa velikim ambicijama i nadama ostao je nažalost, nepotpun i nedovršen. Osim cjelovito napisanog preglednog historiografskog prikaza geografskog upoznavanja našeg prostora i nepotpunih morfoloških deskripcija taj je rad dopunjen uglavnom, samo opisnim prikazima tradicionalno izdvojenih krajeva Hrvatske.

Nakon H. Hranilovića geografsku katedru vode A. Gavazzi i M. Senoa. Znanstvena orijentacija na hidrografiju i klimatografiju A. Gavazzia samo je prividno različita od M. Senoe koji stoji pod snažnim utjecajem F. Ratzela, jer je i on pripadao generaciji prirodoslovaca zaokupljenim geomorfološkim i hidrografskim fenomenima našeg prostora.

Ipak, organizacijsko razdvajanje jedinstvene geografske katedre na tzv. Geografski zavod i Zavod za fizičku geografiju prvi pod vodstvom M. Senoe, a drugi A. Gavazzia, istakle su štetni dualizam fizičke geografije i antropogeografije. Usprkos postignutim prvim rezultatima za istraživanje geneze našeg reljefa, tipovima klime, vodene cirkulacije, tipova naselja i prometne mreže, idejno formiranje nove geografije kao jedinstvene discipline ostalo je još uvijek u embrionalnoj fazi.

Osnivanjem Ekonomsko-komercijalne visoke škole, prethodnika današnjeg Ekonomskog fakulteta, nastao je nov visokoškolski centar studija ekonomske geografije. Organizacija studija i razvoj te grane u nas pokazuje izrazitu sličnost sa njemačkim katedrama »Handelsgeographie« koje su uglavnom ostale po strani od snažnog inovacijskog vala iniciranog idejama organizacije i ekonomike prostora.

Usprkos pokretanja Geografskog glasnika kao prvog geografskog znanstvenog časopisa (koji nije uspio zadržati kontinuitet redovnog izlaženja), znatno uvećanog broja geografa i veće publicističke djelatnosti, geografija u Hrvatskoj nije ni u čitavom međuratnom periodu uspjela ostvariti jedinstvenu i originalnu vlastitu znanstvenu orijentaciju. Od druge generacije dvaju geografskih zavoda Z. Dugački bavio se različitim pitanjima opće i regionalne antropogeografije, O. Opitz geomorfološkim istraživanjem. Na EKVS pored Lakasa koji je protagonist primjenjuje ideje njemačke geopolike pojavljuje se i N. Peršić sa manjim radovima o stanovništvu i privrednim djelatnostima. Izvan institucionalno formiranih katedri pojavljuju se brojni radovi različite tematike, među kojima treba prvenstveno istaći radove J. Rubića i L. Marčića za primorje te J. Roglića za krš.

Pokušaj izrade nove geografske monografije teritorija Hrvatske i Bosne pod uredništvom Z. Dugačkog morao je bez obzira na vrlo ograničen broj geografa i opće nepovoljne uvjete biti ostvaren samo kao pregled pojedinačnih prikaza predstavnika čitavog niza prirodnih, društvenih i tehničkih znanosti. To je bila geografija samo po naslovu ali ne po obradi sadržaja. Svega pet geografa (Lukas, Dugački, Opitz, Rosandić i Peršić) obradili su manji broj tema (geopolitički položaj, geomorfologija, vode, demografija, promet, naselja), a sva ostala obilježja prirode i društveno-ekonomskog razvoja djelo su većeg broja stručnjaka drugih disciplina, dok kompleksne regionalne sinteze nema.

Geografska nastava u školama također je zadržala deskriptivni sistem prikaza pojedinačnih fenome-

na prirode i ekonomskog razvoja. Od svega 6 objavljenih doktorskih disertacija međuratnog perioda objavljene su samo tri uključivši jedinu sintetičko regionalnu studiju Mljeta.

Nakon oslobođenja nastaje najveći u pravom smislu sudbinski prelom u razvoju geografije u Hrvatskoj. Osnivanjem jedinstvenog geografskog instituta 1946. u okviru Filozofskog, odnosno od 1947. novog PMF-a stvoreni su bitno povoljniji uvjeti razvoja jedinstvene geografske discipline.

J. Roglič i I. Rubčić pokreću osnivanje geografskog društva Hrvatske i Geografskog glasnika kao prvog redovno objavljenog znanstvenog časopisa.

Iako je istraživački rad specijaliziran, jasno je istaknut cilj da se geografija razvija kao samostalna i originalna nauka u neposrednoj suradnji sa bliskim geo-disciplinama u PMF-u kao i ostalim društvenim i tehničkim znanostima. Nasuprot malobrojnim doktorskim disertacijama međuratnog perioda nova prva poslijeratna generacija geografa osim dva izuzetka upravo razvija primarnu usmjerenost regionalno-kompleksnim studijama što najbolje pokazuju objavljene disertacije. One ukazuju na ključni prelom u razvoju struke koja se, prema tome, tek u tom poslijeratnom periodu, prema objektu istraživanja, metodologiji i primjeni rezultata po prvi puta oblikuje kao samostalna disciplina.

Preko 1.100 diplomiranih geografa pretežno se zaposlilo u srednjim školama, ali je po prvi puta njihov dio nastavio rad i u praksi prostornog planiranja te drugim ustanovama izvan naše prosvjetne djelatnosti.

Ako se ograničimo samo na tzv. izvorne objavljene znanstvene radove u domaćoj i stranoj periodici, broj prelazi 500 rasprava. Na jedinstvenom geografskom odjelu usješno je obranjeno preko 40 doktorskih disertacija, koje su, osim rijetkih izuzetaka, objavljene prikazivane, recenzirane i znatnim dijelom citirane. Zvanje magistra geografskih znanosti steklo je 70 kandidata i njihove su radnje također pretežno objavljene.

Treba istaći da je početna faza nastanka suvremene jedinstvene geografske discipline u našoj sredini mnogo obećavala u smislu razvoja kompleksnog regionalnog studija. Specijalistička orijentacija i relativno slabljenje intenziteta istraživačkog rada usmjerenog na kompleksnu regionalnu problematiku nije se ipak mogla izbjeći. Specijalistička su istraživanja dala brojne geomorfološke, agrarno i urbano geografske studije i osobito rasprave o stanovništvu sa naročito brojno zastupljenim radovima posvećenim migracijama, osobito fenomenima naših radnika u inozemstvu. Kompleksne primjenjene studije prometne valorizacije našeg prostora, historijsko geografske studije i proučavanja brojnih aspekata centralno-funkcionalne organizacije, studije kompleksne regionalizacije, nova istraživanja voda, prvenstveno tekućica, paleoklimatološka istraživanja te problematika turističke valorizacije, glavni su pravci specijalističkog istraživanja. Tzv. regionalna geografija ostalih dijelova svijeta sasvim razumljivo nije i ne može biti osnovana na originalnom istraživanju (što je razumljiva razlika od većih centara razvijenih zemalja). Među mladom poslijeratnom generacijom treba naročito istaći pojavu nove suvremene i origi-

nalne političke geografije na Fakultetu političkih nauka. Ekonomska geografija na Ekonomskom fakultetu nakon poslijeratne obnove u novim uvjetima i s novim metodama nalazi se povezano sa generacijskom smjenom u prelaznoj fazi prilagođivanja novoj organizaciji. Zagrebački geografski centar potakao je razvoj osim na Političkom fakultetu također i geografije u Rijeci i Splitu.

Pod utjecajem novog centra cjelokupnog geografskog rada na Marulićevom trgu (Geografski zavod) Geografsko društvo, odnosno Savez, kao i ranije jedinstveni Sveučilišni Znanstveni institut, prelomno je unapređen geografski rad u smislu znanstvenog istraživanja, primjena geografije u obrazovanju (svim razinama školstva), praktičnom životu (urbanističke institucije, nastavno planiranje) i širokoj popularizaciji i narodnom prosvjeđivanju. Novi centar daje inicijative za osuvremenjivanje geografske nastave (novi nastavni programi i njima prilagođenih suvremeni udžbenici) doprinoseći širenju geografskih znanja kao neophodnog elementa opće kulture. Ograničenje nužnog i potrebnog foda sati nastave geografije nameće nove, dodatne mnogo teže i složenije napore za prilagođivanje reduciranih geografskih nastavnih sadržaja novoj situaciji.

Prva geografska monografija našeg teritorija »Geografija Hrvatske« ima obilježje prve geografske sinteze i znači početkom 80-ih godina ostvarenje težnji izraženih, ali neostvarenih na početku stoljeća.

Današnji položaj, a još više budućnost u poslijeratnom periodu oblikovane nove jedinstvene hrvatske geografije sa centrom na PMF-u određeno je njenom protagonizmom, njihovim radom i odnosom prema ostalim geoznanostima odnosno kartografiji i ekonomsko-socijalnim disciplinama. Nažalost dobnna struktura glavnih nosilaca suvremene naše geografije danas je krajnje nepovoljna. Naš geografski centar, rasadište naših kadrova ima samo 2 asistenta, (u dobi od 26–35 godina), samo 2 docenta (u dobi od 41–45 godina), svega jednog profesora u dobi od 46–50 godina i većinu docenata i profesora koji su stariji od 50 godina.

Sretna okolnost da se geografija nalazi na PMF-u omogućuje suradnju sa prirodoslovnim geoznanstvenim disciplinama. Ta suradnja treba biti ostvarena već u organizaciji studija (nažalost prije je bila bolja) kao i u znanstvenom radu. Do sada je ona relativno dobra na relaciji geologija-geomorfologija. Geomorfološka istraživanja uspješno se ostvaruju u suradnji sa geolozima a klimatolozi Geofizičkog zavoda uglavnom obrađuju klimatološku problematiku u znanstvenim projektima Geografskog zavoda, odnosno objavljuju klimatološke studije u geografskim publikacijama.

Odnos geografskih specijalističkih orijentacija mora biti jasno utvrđen prema ostalim geoznanostima, osobito geodeziji kao i ekonomskim disciplinama. Suradnja sa studijem povijesti relativno je dobra obzirom na zajedničko ososobljavanje geografa-historičara kao dvopredmetnih nastavnika. Primjena rezultata geografskih istraživanja u prostornom planiranju koja se je prvi puta počela uspješno ostvarivati u 80-im godinama ima velike mogućnosti razvijajući originalne metode istraživanja kom-

pleksa geosfere koji mogu biti temelj interdisciplinarnim istraživanjima i njihovoj primjeni.

S obzirom na činjenicu da u obrazovnom sistemu ne mogu biti zastupljene sve znanstvene diferencirane geodiscipline, geografija mora zauzeti ključno mjesto, jer objedinjuje temeljna znanja o strukturi i značenju prostora uključujući komparativni pristup spoznaji problema našeg i svjetskog prostora.

Zusammenfassung

ÜBER GEOGRAPHISCHE IDEE, GEOGRAPHISCHE DISZIPLIN UND ÜBER DIE GEOGRAPHIE IN KROATIEN

Veljko Rogić

Der Autor hebt den Grundunterschied zwischen der Entwicklung des geographischen Gedankens und der relativ späten Formung der geographischen Disziplin hervor.

Das Problem des Inhalts, der Methoden und Ziele der Erforschung der geographischen Disziplin als eine Folge der Differenzierung der Geowissenschaft und einer Reihe anderer Richtungen der Erforschung des Georaumes bestimmen auch heute ihre Lage und Bedeutung.

Ihre klare Bestimmung im Verhältnis zu diesen Disziplinen und zu den Richtungen der Erforschung beliebt das Grundproblem der Entwicklung der Geographie und ihrer Gestätigung in der Gesellschaft.

In der Darstellung der Entwicklung der Geographie in Kroatien hebt der Autor die durchbrechende Bedeutung der nachkriegsperiode, die durch das Erscheinen der ersten komplexen regionalen Studien bestimmt sind, hervor.

Igor VRIŠER, Ljubljana

RAZVOJNE DILEME SUVREMENE JUGOSLAVENSKE GEOGRAFIJE

Bez većeg okolišanja možemo konstatirati da je u posljednjim desetljećima jugoslavenska geografija sve više gubila na društvenom značenju i da je njena uloga u društvenom životu, znanosti i kulturi postala marginalna. Njeno se značenje smanjivalo apsolutno i relativno.

Na njeno relativno zaostajanje utjecala je opća društvena orijentacija u znanosti, koja je preferirala tehničke i određene društvene znanosti, kao na primjer sociologiju, historiju ili ekonomiju, a zapostavljala fundamentalne i prostorne znanosti (geosciences). Takvo je društveno usmjerenje bilo izraz prakticizma, oportunitizma i ideoloških predrasuda. Tek je u posljednje vrijeme došlo do određene promjene u toj politici, pa su i neke prirodoslovne znanosti, kao matematika, fizika ili biologija, pojačale svoj položaj. Geografija nije bila obuhvaćena tim promjenama, jer joj se kao izrazito sintetičkoj, neaplikativnoj i u prvom redu informativnoj znanosti nije pripisalo razvojno značenje i mogućnost sudjelovanja u predstojećoj tehnološkoj revoluciji. Isto tako geografija je ostala po strani u upravo započeto buđenje ekološke svijesti; geografija nije uspjela postići u toj novoj znanosti i ekološkom pokretu značajnije pozicije, nego su njene pozicije i funkcije preuzele fizika, kemija i tehnika.

U takvoj konstelaciji naša geografija sve više relativno zaostaje i sve manje postaje interesantna za društvo. Dok se druge znanosti razvijaju i proširuju na nova znanstvena područja, geografija ne samo da stagnira nego i gubi nekad stečene pozicije. Te postupne promjene daju geografiji značenje prostorne informativne znanosti, ali bez nekog većeg značenja za produbljanje znanstvenih spoznaja. Treba dodati da i na tom informativnom području geografiji konkuriraju nove sile – to su u prvom redu komunikacioni mediji, televizija, radio i novine, koji su ažurniji i imaju bolje financijske mogućnosti za donošenje geografskih informacija. U stvari se događa da se stvara geografija bez geografa, odnosno da geografi nisu sposobni ili nisu u stanju da ispunjavaju zadatke koje od njih očekuje razvijajuće suvremeno društvo. Tako geografiji ostaje jedino još do kraja nerazjašnjena uloga »nacionalne znanosti«. Međutim i na tom području geografija postaje pomalo zbog gubljenja školskih sati u usmjerenom obrazovanju i nesposobnosti razvijanja moderne regionalne geografije Jugoslavije, sporedni školski predmet bez većeg utjecaja na odgoj i obrazovanje omladine.

Želimo naglasiti da to relativno slabljenje geografskog položaja u sustavu znanosti nije samo re-